

НА ШЛЯХУ ДО ФАБРИКИ: ГОЛОКОСТ У ЛЬВОВІ (1941-1942)

Історія порятунку євреїв у приміщеннях взуттєвої фабрики «Солід» загубилася у вирі пам'яті й непам'яті про події Голокосту у Львові. Мабуть, найвідомішим львівським епізодом переховування людей є історія родини Хігерів¹, що має своє відображення і в літературі², і в кінематографі³. Проте про подвиг кількох монахів Студійського Уставу⁴ та мирян Греко-Католицької Церкви мало хто знав, як і про приміщення, у якому в 1942–1944 роках відбувалися події, описані в цій книжці.

Ставлячи перед собою завдання розповісти про цю забуту історію, варто розпочати із загальних подій, які призвели до того, що влітку 1942 року переслідувані люди опинилися у підвалах будинку, що стояв неподалік площі Ринок у Львові.

Йтиметься про Голокост у місті, єврейське населення якого напередодні Другої світової війни становило третину від загальної кількості жителів.⁵ А в 1939–1941 роках збільшилося, бо прибули біженці з частини Польщі, яку окупували німецькі війська.⁶

Отже, для львівських євреїв нацистський режим був другою тоталітарною системою, з якою вони зіткнулися після катастрофи у вересні 1939 року.⁷ Короткий радянський період для спільноти позначився і новими можливостями⁸, і першим досвідом арештів та депортацій⁹. Через це напередодні вступу німецьких військ до Львова серед євреїв панували різні настрої¹⁰.

Йозеф Бергер¹¹ у своєму свідченні, яке надав працівникам Меморіального музею Голокосту США 1990 року, згадував, що 1940-го до львівських євреїв почала надходити інформація про депортації, конфіскацію майна та вбивства євреїв в окупованій німцями частині Європи. Але, за його словами, спочатку багато львівських євреїв не вірили в це.¹²

Наприклад, для багатого комерсанта Якуба Вайнтрауба прихід німецької влади після націоналізації його майна¹³ і страху потрапити на Сибір був сповнений надією, що гірше, аніж радянська влада, бути не може.¹⁴

Іншої думки був львівський рабин Давид Кагане (1903–1998)¹⁵. Він із цього приводу зазначав:

Німецькі літаки щодня бомбували місто. Радянські війська змушені були відступити і 1 липня 1941 року німці увійшли до Львова. Євреїв охопив жах. Ми були добре поінформовані про те, що відбувалося в усіх великих польських містах, про ті страшні погроми, які скоювали німці незабаром після того, як захоплювали місто. Але те, що вони зробили у Львові, не могла б змалювати навіть найнеприборканіша уява.¹⁶

2 липня 1941 року у Львові відбувся погром.¹⁷ Німці використали відкриті в'язниці НКВС, де було знайдено безліч закатованих людей, і переклали вину за цей злочин радянської влади на місцевих євреїв. Учасниками погрому були німецькі військові, члени айнзацгрупи «С», новосформована українська міліція під керівництвом ОУН(б)¹⁸ та львів'яни різного етнічного та соціального походження.¹⁹ Курт Левін (1925–2014)²⁰ так описував початки погрому:

Група української молоді на чолі з управдомом, також українцем, ввірвалася до квартири²¹. Поки я зрозумів, що відбувається, мене витягли на вулицю, де збирали євреїв із довколишніх будинків. На тротуарах стояли наші сусіді-християни — поляки і українці — вигукували образи й під-

бурювали натовп розправитися із «христовбивцями та жи-до-комуністами». Натовп радісно вигукував, коли нас били й копали, а тоді повели на подвір'я тюрми «Бригідки». Ми ж працювали цілий день, витягуючи розкладені тіла з пивниць. Спотворені обличчя в останні хвилини агонії; тіла, з яких лилася трупна рідина, коли рука або нога відривалася від тіла, яке клали на носилки, — усе це було жахливим. Не менш жахливим було побиття невинних людей, яке коїли німецькі та українські садисти. Під вечір роботу припинили, втомлені кати пішли геть, а нас зігнали в кут подвір'я. Увечері нас вигнали на вулицю копняками та стусанами й наказали ранком наступного дня приходити знову.²²

Упродовж липня насильство проти євреїв тривало.²³ Зокрема 4–5 липня 1941 року члени айнзацгрупи «С» масово розстрілювали євреїв. Відтак 25–26 липня 1941 року це повторила поліція безпеки.²⁴

У липні 1941 року нова влада також вдалася до швидкого насадження політики, що існувала в Генерал-губернаторстві стосовно євреїв. Зокрема, згідно з розпорядженням від 14–15 липня 1941 року, встановлено трудовий обов'язок для всіх єврейських чоловіків 14–60 років та носіння жовтої зірки Давида.²⁵ 22 липня 1941 року було створено Юденрат на чолі з Йосифом Парнасом.²⁶ Також почали діяти обмеження, які стосувалися закупівлі харчів євреями.²⁷ У серпні вийшло розпорядження про заборону євреям виходити на вулиці міста після 20:00.²⁸ Інша постанова того самого місяця забороняла євреям торгувати на вулиці.²⁹ У вересні 1941 року з'явилися накази, за якими євреям обмежили відвідування торговельних місць.³⁰

1 вересня 1941 року уряд дистрикту «Галичина» заборонив євреям змінювати місце проживання.³¹ Стало зрозуміло, що створення гетто в місті — це питання часу. Німецька адміністрація обрала для реалізації цього проекту північну частину Львова. Врешті 6 листопада 1941 року вийшов указ про створення гетто. Переселяти³² до нього почали 24 листопада 1941 року.³³

Упродовж зими 1941–1942 років у гетто в євреїв конфісковували майно, накладали контрибуції, вбивали безробітних і осіб, які не могли працювати. У гетто вже наприкінці 1941 року панував голод та ширилися різні інфекційні хвороби. Вершиною цих усіх лих став указ від 28 лютого 1942 року про заборону євреям покидати гетто.³⁴ Єврейська громада опинилася у пастці. І невдовзі стало зрозуміло, навіщо вона вигадана.

За 80 км від Львова, у Белжеці, німці створили табір смерті.³⁵ 17 березня 1942 року вранці до нього вирушили перші потяги з євреями Люблінського гетто, а після обіду — Львівсько-го.³⁶ За десять днів до цього був виданий наказ про депортацію 33 тисяч євреїв з міста.³⁷ 14 березня 1942 року у Львові розпочалася «березнева акція»³⁸. Людей арештовували й на станції Клепарів збирали, щоб відправити в Белжець. Жертвами цієї акції стало приблизно 15 тисяч євреїв.³⁹

Про те, що діялося у Белжеці, львівські євреї до певного часу не знали. І в правдивість цього спочатку ніхто не хотів вірити. Курт Левін так розповідав про свій досвід пізнання страшної таємниці під час роботи на фірмі «Ро унд Абфальштофеш» у м. Рава-Руська⁴⁰:

Почувши все це, я вирішив їхати до Львова, щоб розповісти мамі та всій громаді про табір смерті у Белжеці. Я отримав перепустку, підписану в гестапо, яка дозволяла мені їхати поїздом до головного представництва фірми «Ро унд Абфальштофеш» у Львові. Якимось дивом мені вдалося проскочити й дістатися до нашого нового дому в гетто. Мама і брати здивувалися і зраділи, коли побачили мене. Я розповів мамі про Белжець, і ми вирішили поговорити з представниками Юденрату, щоб попередити їх. Разом з мамою я зустрівся з ними. Вони вислухали нас, а тоді попросили мене вийти. Вони сказали мамі, що я, напевно, психічно хворий і що в мене патологічна уява.⁴¹

У цьому вихорі насильства та смерті, що з кожним місяцем набував усе більшого й ширшого масштабу, гарантією життя ставала робота на підприємстві, яке працювало для потреб Вермахту. Це також переважно було ілюзією⁴², але все-таки вона давала надію і час. Люди шукали зв'язки або ж платили великі хабарі⁴³, щоб влаштуватися на такі підприємства. І це продовжувало їм життя в умовах щоденної загрози розстрілу й депортації до Белжеця. Одним із таких підприємств власне й була взуттєва фабрика «Солід».

Частина перша

ФАБРИКА ПЕТЕРСА

«Таємничий німець у дорогому костюмі гарного крою»

Історія заснування і функціонування взуттєвої фабрики «Солід» тісно пов'язана з долею її першого директора — Йозефа Петерса (Josef Peters, 1905–1995). Його життя, неочікувані повороти долі, успіхи й невдачі багато в чому можуть нагадувати історію його краківського колеги — Оскара Шиндлера (Oskar Schindler, 1908–1974)⁴⁴. Однак попри те, що їх об'єднував комерційний хист і бажання рятувати людські життя, між ними існувала прірва, яка була визначена особливою професією першого і тим, ким він був насправді.

Йозеф Петерс народився 28 лютого 1905 року в невеликому містечку Зідлінгаузені біля м. Брілон (Вестфалія). Його батьками були Гайнріх та Елізабет Петерси. Мати походила з дому Бетте (Bette). Згодом батьки оселилися у Дюссельдорфі-Гересгаймі на вулиці Пунцлауервер, 20.⁴⁵

В юності Йозеф відчув покликання стати католицьким священником. Тому після іспиту зрілості 1928 року вступив на філософський факультет Лювенського університету в Бельгії. Вивчав філософію та історію, проте затримався там ненадовго. Відтак переїхав до Мюнхена. За порадою місцевого архієпископа, кардинала Міхаеля фон Фаульгабера (Michael von Faulhaber, 1869–1952) молодий чоловік записався до Колегії святого Андрія при Мюнхенському університеті на філософсько-богословський факультет.⁴⁶ Він є у списках студентів, які навчалися протягом 1932–1936 років⁴⁷. Активно

продовжував вивчати філософію та богослов'я. Про ці роки пізніше згадував так:

Від початку моїх богословських студій я точно знав, що хочу душпастирювати у Східній Церкві. Провчившись рік у Лювєнському університеті (там була добра патрологія), я отримав запрошення від ректора Колегії святого Андрія в Мюнхені продовжити навчання у цьому закладі, який нещодавно заснував кардинал Міхаель фон Фаульгабер.⁴⁸

Тоді ж Йозеф Петерс також уперше ознайомився з українством.

У Дюссельдорфі в 1930-х роках жив священник Юлій Тицяк (Julius Tyciak)⁴⁹. Його батько був українцем, мати — німкеню. Тицяк глибоко знав богослов'я Східної Церкви. Його авторству належить низка праць, присвячених Східній Церкві, зокрема він долучився до роботи над збірником «Християнський Схід — його дух і форма», вступ до якого написав і продиктував мені митрополит Андрей Шептицький⁵⁰. Священник Тицяк керував об'єднанням молодих священнослужителів і людей, зацікавлених у Східній Церкві. До цього кола долучилися двоє випускників Української католицької академії у Львові, обидва — сини священничих родин, які з-поміж багатьох інших уже впродовж декількох поколінь разом будували церковну еліту. Ці два богослови отримали від митрополита завдання — поїхати до Німеччини та вивчати журналістику... Обидва запросили мене до Львова.⁵³

Тож не гаючи часу, він вирушив до Польщі, де мав намір зустрітися із Главою Греко-Католицької Церкви — митрополитом Андреем Шептицьким (1865–1944).⁵⁴

Із Мюнхена я 1933 року вирушив у мандри *per pedes* (пішки)⁵⁵ до Львова. Оглянув українські єпископські міста Пряшів і Ужгород. У Стрию дізнався, що митрополит перебуває в Підлютому⁵⁶, у своїй літній карпатській резиденції. Романтична вузькоколіяка допомогла мені дістатися туди. То було за три дні до Богородичного свята — Успіння Пресвятої Богородиці.⁵⁷

У Підлютому відбулася зустріч, яка назавжди змінила життя Йозефа Петерса:

Приблизно о 15:00 митрополит прийняв мене. Та зустріч залишила дивовижні спогади. Він був сповнений величі, неосяжний, проте вже довгий час прикутий до інвалідного візка. Здебільшого був вбраний у чернечу рясу без будь-яких ознак його високого статусу. Я бачив його обрамлене бородою обличчя, жваві блискучі очі, що віддзеркалювали його особисту доброту й любов до людей. Його розмова, його думки закарбувалися у моїй пам'яті. Він говорив зі мною про Східну і Західну Церкві, про відродження східної гілки чернецтва й орден Святого Теодора Студита, який він заснував, — говорив про сучасні питання зі свого чималого досвіду. У його стремлінні до Вселенської Церкви він також був не менш зацікавлений проблемами Латинської Церкви, про які мене розпитував. У той момент я бачив перед собою ініціативного єпископа, який у своїй самобутності та людяності став миттю піднесення у моєму житті. У Львові я залишився на три тижні. Глібовицький, ставши вже мені другом, взяв мене з собою до Унівської Лаври⁵⁸, де за 50 км від Львова на залізничному шляху до Тернополя. Там жило приблизно 120 монахів чину Святого Теодора Студита († 826 року у т. зв. монастирі «Студіон» поблизу Константинополя). В Уневі мене вразило те, як самобутньо православне чернецтво вкоренилося в українській Церкві, об'єднаній з Римом. Під час відвідин монастирської церкви один з ієромонахів узяв єпитрахиль (у Латинській